

ПАЛЕОГРАФІЯ

В. В. Панашенко

ДО ПИТАННЯ МЕТОДИКИ І ТЕРМІНОЛОГІЇ ПАЛЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКОГО СКОРОПИСУ XVII—XVIII ст.

Нива історичних досліджень надзвичайно широка, і шлях від збирання фактів до їх аналізу та узагальнень довгий і складний. В наш час приділяється належна увага великій і благородній роботі, спрямованій на максимально повне відображення історичного минулого. Одним із ключів до такої реконструкції є палеографія. Визначення завдань палеографії у багатьох палеографів не збігається¹. До цього часу триває полеміка про неоднакове значення палеографії для історичної і філологічної наук, пропонується різне розуміння і визначення завдань цієї дисципліни. Незважаючи на розбіжність у визначенні методу і завдань палеографії, всі радянські вчені-палеографи зійшлися на тому, що палеографія вивчає рукописні пам'ятки, написані на пергаменті, папері і бересті.

Палеографія вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток (знаки писемності, матеріал, водяні знаки, художні прикраси, оправу, формат і т. п.) в їх історичному розвитку. Спостереження над змінами зовнішніх ознак пам'яток писемності, насамперед графіки, дають матеріал не лише для правильного прочитання рукописних текстів, а й для визначення місця їх виникнення, авторів, літературного складу, історії створення та встановлення автентичності².

Палеографія як спеціальна історична дисципліна має двобічний аспект дослідження — теоретичний і практичний. До першого відноситься вивчення історії письма, що є частиною історії культури певного народу і водночас — частиною історії світової культури. Другий аспект дослідження включає оволодіння сумою практичних навичок, що дають можливість читати рукописні пам'ятки, визначати час і місце їх написання, автентичність та історію виникнення. Складність читання рукописів для дослідника полягає в тому, що відсутність палеографічних навичок часто стає перепоною для правильного прочитання тексту.

Палеографічні дослідження — не самоціль, вони пов'язані з проблемами історії, джерелознавства та археографії. Українська палеографія є однією з галузей слов'янської палеографії. Вона вивчає писемні пам'ятки, написані українським письмом. Українська палеографія тісно пов'язана з розвитком російської та білоруської палеографії, оскільки протягом віків лишалась спільною і була дуже близькою графічна основа письма трьох братніх народів. Разом з тим українське письмо, зокрема український скоропис, значно відрізняється від російського та білоруського як різними начерками одних і тих самих літер, так і характером письма в цілому. Письмо, пов'язане з розвитком української мови та культури, зазнавало досить значних змін у графічному зображенні літер, що виразно простежується при вивченні писемних пам'яток різних

¹ М. В. Кукушкіна. Советская палеография.— Вспомогательные исторические дисциплины, вып. 1. Л., 1968, стор. 75—85.

² Л. В. Черепнин. Русская палеография. М., 1956, стор. 3.

періодів та місцевостей. Українському скорописові властиві графічні особливості, які склалися залежно від місцевих традицій у письмі, кожна з яких мала свій стиль.

Історія письма, що сама по собі є частиною історії культури, переплітається з деякими сторонами громадянської історії. Тому дослідження палеографічних ознак в їх еволюції має поєднуватись з дослідженням розвитку суспільного життя народу, який є творцем досліджуваних рукописів. Якщо говорити про скоропис (канцелярське письмо), то він має безпосереднє відношення до історії установ, пов'язаних з писемністю. Для того, щоб встановити взаємозв'язки еволюції письма та діяльності канцелярій, необхідно мати для дослідження не просто значну кількість документів певного часу, а цілий комплекс документів.

Найбільш багатий комплекс документів українських установ XVII—XVIII ст. утворюють фонди державного управління центральних і місцевих установ, матеріали урядових та законодавчих комісій, матеріали монастирського походження, приватне листування тощо. До них відносяться, наприклад, матеріали Генеральної військової канцелярії (1656—1765 рр.) — вищого військово-адміністративного органу Лівобережної України; фонд Коша Нової Запорізької Січі (1713—1777 рр.); матеріали полкових, сотенних, губерньських канцелярій; документи першої і другої малоросійської колегій; справи міських магістратів, ратуш, судів (Генерального військового, полкових, міських, земських, підкоморних, каптурових), документи монастирів і т. п.

З палеографічної точки зору це різнобічний матеріал, написаний сотнями різних почерків з різними графічними уподобаннями та індивідуальними особливостями. Маючи значну масу документів за тривалий час, можна впевнено судити про основні риси розвитку письма. Зіставлення різних зразків його дає можливість пізнати специфіку і графічні особливості місцевих традицій в письмі, спільні закономірності його розвитку, класифікувати почерки за основними формами начерків літер і загальним стилем письма, простежити зміни графічних зображень літер.

Слід зазначити, що подібні дослідження доводиться здійснювати на мало підготовленому ґрунті, навіть щодо методики і практичного опрацювання матеріалу. Література про дослідження українського письма, зокрема скоропису, крім окремих розділів в узагальнюючих працях з російської палеографії Л. В. Черепніна, М. Н. Щепкіна, Є. Ф. Карського та наукової розробки І. М. Каманіна³, зводиться до кількох загальних статей, спостережень та окремих фотознімків у збірниках. Останнім часом на Україні спостерігається деяке поживавлення у справі дослідження українського скоропису. Мається на увазі ряд спостережень над письмом актових книг та документів окремих українських місцевостей, здійснених І. Н. Іваницькою, П. І. Захарчишиною, В. В. Панашенко, З. С. Хомутецькою⁴.

Важливість дальшого дослідження палеографії документального письма зумовлюється зростанням інтересу науковців до теоретичних узагальнень у цій галузі, потребою розроблення періодизації української

³ Л. В. Черепнин. Русская палеография. М., 1956; М. Н. Щепкин. Учебник русской палеографии. М., 1967; Е. Ф. Карский. Очерк славянской кирилловской палеографии. Варшава, 1901; Палеографический сборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV—XVIII вв. К., 1899.

⁴ И. А. Иванецкая. Палеография архивных документов местных административных учреждений Слободской Украины XVIII века.— Друга Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1965; її ж. Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII — на початку XVIII ст.— Третя Республіканська наукова конференція. К., 1968; П. І. Захарчишина. Палеографічні особливості львівського письма XVI—XVII ст.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964; В. В. Панашенко. Палеографія скоропису документів Генеральної військової канцелярії (друга половина XVII ст.).— «Архіви України», 1969, № 4; З. С. Хомутецька. Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964.

палеографії з урахуванням соціально-економічного і культурного розвитку українського народу, всіх різновидностей місцевого письма та його графічних особливостей.

Щоб дати повне уявлення про письмо документа, важливо знати не лише, коли і ким він написаний. Необхідно враховувати, що являє собою цей документ з точки зору дипломатики. Загальновідомо, що палеографія досить тісно переплітається з дипломатикою. Різна форма документів викликала різне ставлення до них з боку писарів, а це в свою чергу відбивалося на письмі.

Для розвитку палеографічних досліджень не останнє місце займають науково підібрані і факсимільно видані зразки письма. Але через недостатність факсимільних видань і відсутність монографій, в яких розкривались би особливості певних типів письма, дослідник опиняється перед морем документів фактично непідготовленим.

У наш час ще відчувається недостатність спеціальних термінів для визначення окремих палеографічних категорій. Дослідник оперує лише невеликою кількістю відповідних термінів. Зокрема, до них відносяться загальновідомі терміни, що визначають основні типи письма — устав, півустав, скоропис.

Устав — найдавніший, характерний для XI—XIV ст. тип письма. В уставі, як правило, літери писалися прямо, перпендикулярно до рядка, з правильними лініями та закругленнями, рівним натиском, кожна літера окремо і здебільшого на однаковій відстані одна від одної, без розподілу тексту на слова. Устав більш раннього періоду (XI—XII ст.) відрізняється від уставу пізнішого часу (XIII—XIV ст.). Для визначення особливостей графіки уставного письма вживаються терміни — *ранній устав* та *пізній устав*. Ранньому уставу властиві форми літер, що наближаються до квадрата, висота і середня ширина яких близькі за розміром.

Еволюція графіки письма полягала в поступовому переході від уставу до півуставу, а потім — до скоропису.

Півустав дрібніший від уставу. Поява півуставу відноситься до XIV ст. В ньому основні графічні елементи менш правильні, тип письма не строго послідовний. Геометричний принцип в півуставі порушується: прямі лінії допускають кривизну і загостреність, зігнуті — не завжди мають правильну дугу, відстань між літерами не витримується і т. д. Півуставні почерки (почерком називаємо письмо з індивідуальною манерою зображення літер та інших графічних ознак) досить часто бувають з нахилом, що сприяло прискоренню письма. Залежно від графічних особливостей цього типу письма в ньому розрізняють: *ранній півустав*, *пізній півустав*, *каліграфічний півустав*, *діловий півустав*, *біглий півустав*.

Скоропис — третій за часом тип письма. Питання конкретного тлумачення змісту цього терміна, а звідси і походження скоропису, до цього часу не вирішене. «Скоропис є почерк, розрахований на суттєве прискорення процесу письма»⁵; «скоропис — третій за часом тип почерків руських рукописів... і з'являється насамперед з метою задоволення все зростаючих потреб у написанні різного роду грамот, ділових записів, книг і т. п.»⁶; «скоропис, як показує сама назва, є тип письма, що прискорює його процес»⁷; скоропис — «особливий тип ділового письма», «бігле письмо», «почерк, розрахований на суттєве прискорення процесу письма»⁸ — читаємо в різних підручниках та дослідженнях з палеографії.

Таким чином, під одним терміном — скоропис — ототожнювалися різні палеографічні категорії — тип письма і почерк. Відомо, що в межах одного типу письма існує безліч почерків. Тому, на нашу думку

⁵ В. Н. Шепкин. Русская палеография. М., 1967, стор. 135.

⁶ Н. С. Чаев и Л. В. Черепнин. Русская палеография. М., 1946, стор. 14

⁷ И. Ф. Колесников. Палеография документальной (архивной) письменности. «Архивное дело», 1939, № 4, стор. 20.

⁸ Л. В. Черепнин. Русская палеография, стор. 26, 30, 247.

має підставу М. М. Розов, який пропонує скорописом вважати лише таке письмо, в якому послідовно і радикально відпадають основні графічні особливості уставу і півуставу — принцип дволінійності письма в цілому і прямолінійність більшості елементів, що складають літеру. Всі елементи біглого письма, що спостерігалися в межах уставу та півуставу, були лише передумовою, проявом тенденцій *скорописання* (поняття скоріше психологічне, ніж графічне), але ніяк не *скорописом* — новим типом письма, в основі якого лежить нова, своєрідна графічна система⁹. На цій підставі, а також враховуючи сприятливі умови для розвитку письма, насамперед соціально-економічні, М. М. Розов відносить появу скоропису як типу письма на початок XV ст. всупереч існуючій до цього часу думці про зародження скоропису в XIV ст.

Висувалася також думка про те, що традиційний поділ письма на три типи — устав, півустав та скоропис — є недостатнім. Враховуючи функціональне значення вказаних типів письма (устав і півустав — книжне письмо, а скоропис — ділове), такий поділ заперечує існування і застосування письма для ділових цілей протягом довгого відрізка історії — X—XV ст.¹⁰ В свою чергу, скорописом написана значна кількість книг світського характеру, а також частина коротких «допоміжних» текстів в книгах релігійного змісту.

Серед інших термінів для визначення графічних особливостей письма найчастіше вживаються такі: *лігатура* — коли окремих елемент однієї літери збігається з елементом іншої; *виносні літери* — літери, написані над рядком, хоч вони входять до слова, що стоїть у рядку; *титло* — спеціальний знак, який ставиться над скороченими словами або над літерами, що позначають число; *в'язь* — особливе декоративне письмо, якому властиві скорочення і художнє оздоблення; *тайнопис* — криптограми для зашифровки текстів, що мали політичне значення; застосовувалася також в дипломатичному листуванні.

З розвитком палеографічних досліджень з'являються нові терміни. Наприклад, останнім часом вживається термін *графема*, який означає окремих варіант зображення літери. Скоропису, зокрема українському, властива величезна кількість графем, які відрізняються між собою методом їх начерку, а значить, і зовнішнім виглядом. Майже кожна літера має кілька типових графем в багатьох формах. В українському скорописі документів Лівобережної України другої половини XVII ст. спостерігається чотири типи графем літери А, три типи графем літери В, два типи графем літери Д та літери Т і т. д. Водночас кожен тип графем має численні форми, які, в свою чергу, протягом довгого часу значно деформуються, аж до появи нової типової графем. Типи графем більш стали, менше піддаються змінам і впливам і визначають графічний склад письма. Форми ж графем більш рухливі, легше піддаються змінам і впливам, що позначається на зовнішньому вигляді письма.

Спостереження над зміною форм графем дає можливість виділити окремі стилістичні групи письма серед великої кількості індивідуальних почерків, тобто при наявності відносно сталого графічного складу розрізнити письмо не лише за індивідуальними почерками, а й за загальним стилем його.

Зміна значної кількості типів графем може свідчити про новий етап розвитку письма. З'ясування причин появи нових типів графем, їх деформації, географії поширення є однією із цікавих сторінок історії письма.

Зміни в письмі зумовлюються потребами суспільства. Графічна еволюція кожної літери зокрема і всього письма в цілому може бути зро-

⁹ Н. Н. Розов. Скорописание или скоропись? (Об уточнении термина).—Вспомогательные исторические дисциплины, вып. 2. М., 1969, стор. 136—143.

¹⁰ А. Ш и ц г а л. Русский гражданский шрифт. 1700—1958. М., 1959, стор. 64—65.

зумілою лише тоді, коли будуть усвідомлені процеси її виникнення і розвитку. Тому подібні зміни в письмі необхідно розглядати, як і кожне історичне явище, «тільки α історично; β тільки в зв'язку з іншими; γ тільки з конкретним досвідом історії»¹¹.

У палеографічних дослідженнях скоропису важливе місце належить розробці технічних прийомів вивчення письма і відповідної термінології. Останнім часом французьким палеографом Ж. Маллоном у науковий обіг введено ряд нових термінів, які успішно використовуються радянськими палеографами при дослідженні латинського письма¹². Це такі терміни: *дукт* письма — означає послідовність, з якою писар накреслює складові елементи графеми і напрямок їх начерку (за горизонталями і вертикалями); *модуль* письма — означає розмір графем, їх ширину і висоту (в літерах з верхніми і нижніми петлями і рисками висота визначається середньою частиною графеми), при цьому враховується не лише розмір, а й пропорції графем, співвідношення висоти і ширини, що значно доповнює характеристику письма; *кут* письма — означає положення інструменту письма по відношенню до рядка; *вага* письма — застосовується для характеристики письма «важкого», тобто «жирного», написаного м'яким інструментом, або «легкого», написаного твердим знаряддям письма. До речі, «важке» і «легке» письмо може бути написаним одним і тим же знаряддям, зокрема пером, по-різному зрізаним. Перо із загостреним кінцем робить письмо «легким».

Вказана термінологія і методика дослідження латинського письма є досить важливою й для висвітлення історії письма в цілому. Вона охоплює всі технічні прийоми письма і частково може бути застосована при дослідженні графіки слов'янського скоропису, в тому числі українського.

Протягом останнього 20-річчя наука про письмо значно розширила свої горизонти. Порушуються не тільки конкретні теоретичні проблеми, а й питання створення нової методики, нових палеографічних категорій, а також нового визначення палеографії як дисципліни не лише допоміжної, а значною мірою й самостійної. Важливо знати не лише, як і чому, на якій підставі відбуваються графічні зміни. Виникає потреба узагальнення і зіставлення вивченого матеріалу і набутого досвіду. Нині до письма виявляють інтерес не тільки палеографи-історики та філологи, а й психологи, лікарі, фізіологи і педагоги. Поступово розширюються межі науки про письмо, і можна сподіватись, що в недалекому майбутньому питання методики і термінології палеографічних досліджень будуть значно удосконалені.

В. В. Панашенко

К ВОПРОСУ МЕТОДИКИ И ТЕРМИНОЛОГИИ ПАЛЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ УКРАИНСКОЙ СКОРОПИСИ XVII—XVIII в.

Резюме

В сообщении кратко излагаются отдельные вопросы методики палеографических исследований — предмет и аспекты исследования палеографии, взаимосвязь палеографических исследований с изучением гражданской истории, дипломатики и других исторических дисциплин.

Автор анализирует содержание старых, традиционных палеографических терминов — устав, полуустав, скоропись, лигатура, выносные буквы, вязь, титло, тайнопись, а также новые термины — графема, дукт письма, модуль, угол, вес письма.

¹¹ В. И. Ленин. Твори, т. 35, стор. 200.

¹² Л. И. Киселева. Курсивное письмо во Франции в XIII—XV вв. (по материалам ленинградских собраний). Автореферат кандидатской диссертации. Л., 1968.